

Erhan Afyoncu. *Sahte Mesih: Osmanlı Belgeleri Işığında Dönmeliğin Kurucusu Sabatay Sevi ve Yahudiler.* İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013. 240 s. ISBN: 9786055200237

MEHMET KATAR

Ankara Üniv. İlahiyat Fak.

katar@ankara.edu.tr

 <http://orcid.org/0000-0002-9018-4143>

Türkiye'nin tanınmış tarihçilerinden olan Erhan Afyoncu'nun *Sahte Mesih: Osmanlı Belgeleri Işığında Dönmeliğin Kurucusu Sabatay Sevi ve Yahudiler* adlı kitabı; kısaltmalar, önsöz, iki bölüm, sonuç, bibliyografya, dizin ve 200 ila 240 sayfaları arasında yer alan eklerden oluşmaktadır. Ekler kısmında beş adet Osmanlı arşiv belgesinin Latin harflerine dönüştürülmüş hali, 203-220. sayfalar arasında Osmanlıca arşiv belgeleri, 220-240. sayfalar arasında ise konuyla ilintili çeşitli resimler yer almaktadır.

Kitapta herhangi bir giriş bulunmamakta, kitabın asıl konusunu oluşturan Sahte Mesih Sabatay Sevi'nin hayatı, mesihlik iddiası ve bu çerçevedeki faaliyetleri ise ikinci ve son bölümde, tek bölüm olarak ele alınmaktadır. Araştırma konusu yapılan bir hususun, o hususla ilgili herhangi bir giriş yapılmaksızın, son bölümde ele alınması ve bunun, sadece tek bölüm ile sınırlandırılması, bilimsel çalışmalarda plân ve metot olarak pek fazla örneğine rastlamadığımız bir tarzı yansıtmaktadır. Kanaatimizce kitapta bir giriş kısmının oluşturulması ve "Osmanlı İmparatorluğunda Yahudiler" isimli birinci bölümün bu girişe alınması, ikinci bölümün ise bölünerek Sabatay Sevi'nin mesihlik iddiasına kadar olan kısmı birinci bölüm, mesihlik iddiası ve sonrasındaki bilgilerin ise ikinci bölüm şeklinde planlanması daha uygun olurdu. Kitabın plânıyla ilgili bu eksiklik yanında, her iki bölümde de başlıkların herhangi bir numaralandırmaya tabi olunmadan sıralanması sorun oluşturmaktadır. Bölümlerde yer alan başlıkların; temel başlıklar ve alt başlıklar gibi farkların da ortaya konduğu bir biçimde numaralandırılması daha uygun olurdu.

Kitabın plânı ile ilgili yukarıda dile getirilen eleştiriler yanında, içindekiler kısmında yer alan başlıklarda da bazı sorunlu ifadeler dikkati

çekmektedir. Bu bağlamda “Osmanlı İmparatorluğunda Yahudiler” adlı birinci bölümde “Yahudi Hekimler” başlığından hemen sonra “Hassa Hekimler Teşkilatı” başlığının yer alması gereksiz gözükmektedir. Zira bu başlık altında tablo halinde verilen bilgiler, farklı yıllara göre saray hekimlerinin sayısını ve bunların hangi inançlara mensup olduklarını ortaya koymaktadır. Bölümün adı, “Osmanlı İmparatorluğundaki Yahudiler” olduğuna göre farklı dinlere mensup saray hekimleri ile ilgili bu bilgilerin, Yahudilerle sınırlı bir bölüm başlığının altında, Yahudilik ile ilgili bir başlıkmiş gibi yer alması hem gereksiz hem de metoda uygun gözükmemektedir. Bu başlığın, önceki başlık içerisinde, Yahudi hekimlerin sayısı ve konumu ön plana çıkarılarak özetlenmesi, tablonun ise çok gerekli görülüyorsa ekler kısmında verilmesi daha uygun olurdu. İkinci bölümde ise on birinci sırada yer alan, “Sultan IV. Mehmed ve Kıyamet Beklentisi” adlı başlık, Sultan’ın kıyameti beklediği türünden bir yanlış çağrışıma neden olduğu için tashihe muhtaç gözükmektedir.

Erhan Afyoncu’nun kitabında, yukarıda bahsettiğimiz plân ve başlıklar hususundaki bazı sorunlar yanında, bilimsel yanlışlar, çelişkiler, metot, kurgu ve dipnot tekniği hataları ve Türkçe anlatım - ifade bozuklukları yer almaktadır. Yazar, kitapta yer alan bilgi yanlışlarına örnek olarak, “Yeni Mesih Kudüs’ün işgal edildiği gün tutulan 10 Tammuz orucunu ziyafete çevirdi” (s.102) ifadesini serdetmekte ve bu bilgiye “Gershom Scholem’in, “Shabbetai Zevi” adlı ansiklopedi maddesini kaynak göstermektedir. Yahudi takviminde, Yahudilere ait bir ay adı olan Tammuz ayının 10. gününde tutulan herhangi bir oruç bulunmadığı için, yazarın kaynak olarak gösterdiği eseri kontrol ettiğimizde, karşımıza 17 Tammuz’da tutulan oruç çıkmakta ve yazarın, 17 Tammuz tarihini, yanlış bir biçimde, 10 Tammuz olarak aldığı anlaşılmaktadır. Yazarın bu yanlış muhtemelen sehven yaptığı tahmin edilmekle birlikte, atıfta bulunduğu kaynaktaki bu orucu ilga edenin, yazarın iddia ettiği gibi yeni Mesih (Sabatay Sevi) değil, kendisini onun peygamberi (tebliğcisi) ilan eden Gazzeli Nathan olduğu görülmektedir. Yazar, aynı dipnotta karşımıza çıkan üçüncü hata olarak, yine muhtemelen sehven, yararlandığı ansiklopedinin cildini ve sayfasını yanlış göstermektedir. Bu bağlamda yazar, yararlandığı eserin adını “Scholem, *Shabbetai Zevi*, s. 342-343” (s.102, n.53) şeklinde, cilt numarasını belirtmeksizin gösterirken, dipnotta belirtmediği eserin cilt numarasını, kaynakçada sehven 17. cilt olarak göstermektedir. Oysa yazarın kitabında yararlandığı “Shabbetai Zevi” maddesi ansiklopedinin 18. cildinde yer almaktadır.

Kitapta yer alan yanlışlara örnek olarak zikredeceğimiz bir başka hususta yazar, Sabatay Sevi ile ilgili oluşan söylentiler bağlamında, “özellikle Avrupa’da, Doğu’da kaybolan kayıp kabilenin geri geldiği, hatta İslam’ın kutsal şehri Mekke’yi kuşattığı rivayetleri dolaşmaya başladı” (ss.104-105) ifadesini zikretmektedir. Ancak Yahudi geleneğinde on iki kabileden oluşan İsrail halkının, sadece bir kabilesinin değil, on kabilesinin kayıp olduğu ifade edilmektedir. Nitekim yazarın atıfta bulunduğu Gershom Scholem “Shabbetai Zevi,” s.343 adlı kaynakta da “Batıya bu bilgilerin, garip bir biçimde Sabatay Sevi bağlamında değil, İsrail’in kayıp On Kabilesinin ortaya çıkışı... şeklinde ulaştığı” ifadeleri yer almaktadır. Bu durum yazarın, yararlandığı kaynakta geçen “İsrail’in kayıp on kabilesi” ifadesini, yanlış bir biçimde tek kabile şeklinde algıladığını göstermektedir.

Erhan Afyoncu’nun kitabında bilgi yanlışları yanında bazı çelişkilere de rastlanmaktadır. Kitapta yer alan çelişkilere şu örnekleri gösterebiliriz. Yazar, Esperanzo Malchi adlı kadın ile oğlunun birer gün ara ile öldürülerek cesetlerinin köpeklere atıldığını (ss.52-53), ertesi gün ise kadından arta kalanlar ile oğlunun cesedinin atıldıkları yere gömüldüğünü ifade ederken, daha sonra sipahilerin odun getirip bu cesetleri yaktığını belirtmektedir (s.56).

Yazar, kitabındaki bir başka çelişki örneğinde, Sabatay Sevi’nin babası Mordecai’ın Mora yarımadasından olduğunu, daha sonra, muhtemelen Girit Savaşı sırasında İzmir’e yerleştiğini ve burada ticaretle meşgul olduğunu ifade ederken (s.83), üç sayfa sonra Rycout’tan yaptığı alıntıda Mordecai’ın doğuştan İzmirli ve oranın yerlisi olduğunu dile getirmektedir (s.86). Yazarın, bir başka kaynaktan alıntı şeklinde naklettiği bu bilgiyi önceki ifadeyle çeliştiği için bir eleştiriye tabi tutması beklenirdi.

Yazarın kitabındaki çelişkilere üçüncü bir örnek olarak Sabatay Sevi’nin tutuklanarak İstanbul’a getirilişi hususunda verdiği bilgileri gösterebiliriz. Bu bağlamda yazar, tutuklanarak İstanbul’a getirilen Sabatay Sevi’yi kurtarmak isteyen Yahudilerle Osmanlı kolluk kuvvetleri arasında küçük çaplı çatışmalar yaşandığını, onu görmek isteyen Yahudilerin İstanbul sokaklarını doldurduğunu ifade ederken (s.115), sonraki sayfanın ikinci paragrafında tırnak içi alıntı olarak naklettiği kısımda Sabatay’ın getirilişi sırasında bütün Yahudi halkının, diğer milletlerin saldırılarından korkarak evlerine kapandığını ifade etmektedir (s.116). Yazarın, alıntı da olsa birbiriyle çelişen bu ifadelerdeki çelişkiye işaret etmesi gerekirdi.

Afyoncu'nun kitabında yer alan çelişkiler bağlamında dördüncü bir örnek olarak da Sabatay Sevi'nin İstanbul'da tutuklu bulunduğu yerden çıkarılarak Gelibolu'ya sürülmesi hususunda verdiği bilgileri gösterebiliriz. Bu bağlamda yazar, Vezir'in, Kandiye (yazar buranın Girit'te olduğunu belirtmemiştir) Seferi (s.121) ve yine Girit Seferine çıkmak üzere başkentten ayrılacağı için, karışıklıklara neden olmaması amacıyla Sabatay Sevi'yi Gelibolu'daki kaleye sürgüne gönderdiğini belirtirken (s.128), bir başka sayfada büyük senyör ve başvezirin Tatarlara karşı savaş hazırlıkları yapmak amacıyla Edirne'ye gidecekleri ve bu nedenle Sabatay'ın Gelibolu'daki kaleye sürgün edildiğini (s.127) yine tırnak içi bir alıntı olarak nakletmektedir. Ancak yazar, yukarıda da işaret ettiğimiz biçimde, kendisinin önceki cümlede dile getirdiği Girit Seferi gerekçesiyle çelişen Tatarlara karşı savaş gerekçesini içeren alıntıyı, herhangi bir eleştiride bulunmadan, normal metin kurgusu içerisine dâhil etmek suretiyle çelişkili bir görüntü sergilemektedir.

Yazarın çelişkilerine bir başka örnek olarak Sabatay Sevi'nin 1665 yılında İzmir'den ayrılarak İstanbul'a gidişi hususunda söylediklerini gösterebiliriz. Yazar, Sabatay'ın, 1665 yılı Aralık ayının ilk haftasında İzmir'de Yahudilerin Hanuka bayramına kral kıyafetiyle katıldığını belirttikten sonra (s.108), 1665'in son aylarında deniz yoluyla İstanbul'a gitmek üzere yanındakilerle birlikte İzmir'den yelken açtığını belirtmektedir (s.111). Yazar, "1665'in son ayları" ifadesini kullanırken, zaten yılın son ayı olan Aralık'ta Hanuka'yı kutladığını belirttiği Sabatay'ın, bir yılın son ayı Aralık olmasına ve geride başka ay kalmamasına rağmen, hangi son aylarda İzmir'den ayrılmış olabileceğini düşünmemiş gözükmektedir. Şayet yazar burada Osmanlı dönemine ait bir takvim sisteminin son aylarını kast ettiyse bunu da açıkça zikretmesi gerekirdi.

Afyoncu'nun kitabında sergilediği çelişkili ifadelere, Sabatay Sevi'nin karısının adı hususundaki çelişkili anlatımları da örnek gösterilebilir. Yazar, farklı sayfalarda Sabatay Sevi'nin değişik tarihlerde üç defa evlenip kısa zamanda ayrıldığını belirttikten sonra, Mısır'da Sarah adlı bir kadınla evlendiğini ve bu kadının onun hayatının sonraki safhalarında yanında olduğunu belirtmektedir (s.100). Ancak yazar, Sarah ile ilgili bu ifadesine rağmen Sabatay Sevi 1666 yılında Gelibolu'da sürgünde iken karısı Meryem'in de yanına geldiğini (s.128) ifade ederek farklı bir kadın ismini gündeme getirmektedir. Yazar, Sabatay Sevi'nin hanımının adını, daha sonraki bir sayfada yer alan dipnotta yine Meryem olarak zikrettikten (s.157, n.174) dört sayfa sonra tekrar Sarah adından bahsetmekte ve Sabatay'ın 6

Mart 1671’de, karısı Sarah’ı boşadığını belirtmektedir (s.161). Bu ifade Sabatay Sevi’nin, 1666 yılında Gelibolu’da sürgünde iken hala Sarah ile evli olduğunu ortaya koymaktadır. Böyle bir durumda da Meryem adlı kadının kim olduğu ve Sabatay’ın Meryem adını taşıyan bir başka hanımının mı bulunduğu sorusu akla gelmektedir. 157. sayfada yer alan 174 numaralı dipnot incelendiğinde mesele kısmen tahmin yoluyla anlaşılmakta ve Sabatay Sevi’nin, şeklen Müslüman olmasından sonra karısı Sarah’ı da aynı şekilde görünürde Müslüman olmaya yönlendirdiği ve muhtemelen bundan sonraki süreçte Sabatay’ın Aziz Mehmet adını alması gibi Sarah’ın da Meryem adını almış olduğu ihtimali ortaya çıkmaktadır. Ancak yazar, Sabatay’ın karısının da, Sabatay gibi şeklen Müslüman olduğu ve muhtemelen bu süreçte Meryem adını aldığı hususunu kronolojik bir kurgu içerisinde belirtmediği için bu bilgiye zan ile erişmek mümkün olmaktadır. Yazarın, Sabatay Sevi’nin karısı ile ilgili anlatımındaki çelişkili ifadeleri bununla sınırlı kalmamakta, bir sayfada Sabatay’ın 1671 yılında karısı Sarah’ı boşadığı zikredilirken (s.161), daha sonraki bir sayfada, boşanma hususu adeta unutulmuş olarak, karısı Sarah’ın 1673 yılında, Sabatay’ı, sürgün bulunduğu Ülgün’de ziyaret ettiği belirtilmektedir (s.169). Şayet Sarah o tarihte Sabatay’ı ziyaret etmiş ise yazarın bunu, “karısı Sarah” şeklinde değil, “eski karısı Sarah” yahut “boşanmış olduğu karısı Sarah” şeklinde ifade etmesi daha uygun olurdu.

Erhan Afyoncu kitabında, yukarıda işaret edilen bilgi yanlışları ve çelişkiler yanında, ele aldığı konunun dinî kavramlar boyutuna hâkim olmadığı için bazı terminoloji hataları sergilemekte ve bu çerçevede örneğin Ortaçağ Yahudiliğinin en önemli mezhebi olan Rabbani Yahudiliğe mensup Yahudilerden bahsederken, “Rabbi Yahudileri” (s.103) ifadesini kullanmaktadır.

Afyoncu’nun kitabı, yukarıda işaret ettiğimiz bilgi yanlışları ve çelişkiler yanında bilimsel metot ve kaynak gösterme tekniği açısından da bazı hatalar içermektedir. Yazar, metot hakkındaki bu eksikliği, öncelikle önsözde konuyu inceleme sebeplerini ve bu hususta yapılan çalışmaları zikrederken sergilemektedir. Bu bağlamda konuyla ilgili sadece Batı’da yapılan Gershom Scholem’in çalışmasını zikretmekte ve daha sonra yapılan çalışmaların büyük oranda Scholem’i özetlemekle sınırlı kaldığını belirtmekte, ancak ülkemizde bu konuda yapılan çalışmalar hususunda herhangi bir hatırlatmada bulunmamaktadır. Bilimsel çalışmalarda, daha önce hakkında bir şeyler yazılmış olan bir konu ile ilgili yapılacak yeni bir çalışma

hakkında bilgi verilirken o zamana kadar yapılmış olan başlıca çalışmaların adını zikretmek ve önceki çalışmalardaki hangi eksikler sebebiyle bu yeni çalışmaya ihtiyaç duyulduğunu ifade etmek gerekmektedir. Oysa yazar, eksikleri ve konuyu çalışma gerekçesini belirtmekle birlikte ülkemizde daha önce yapılmış çalışmaları zikretmemektedir.

Yazar, konuyu ele alma nedenini açıklama faslında sergilediği metot sorununu, konuyu ele alıp inceleme sürecinde de sergilemektedir. Bu bağlamda, örneğin Nathan Shapira'ya dayandırılan tırnak içi alıntıya (ss.81-82) doğrudan bu şahsın veya bilginin alıntılı olduğu eserin adını kaynak göstermek yerine, dipnotta "Sabataycılığın tarihi temelleri ve Mesih beklentisi hakkında bk." ifadesinin ardından farklı birkaç genel kaynağa atıfta bulunmaktadır. Yazarın kaynak gösterdiği bu eserlerden, Judaica Ansiklopedisi'ndeki Gershom Scholem tarafından kaleme alınan "Shabbatai Zevi" maddesine baktığımızda, yazarın yukarıda tırnak içine alarak gösterdiği bilgilere rastlanmamaktadır. Belki de bu durumu, yazarın, kitabı popüler tarzda kaleme almasına ve bu nedenle bu tür hassasiyetleri kısmen gözetmemiş olmasına dayandırmak gerekmektedir.

Erhan Afyoncu, yukarıda işaret ettiğimiz tırnak içi bazı alıntılara kaynak göstermeme gibi bir tutum yanında, telif bir eserde olmaması gereken boyutlarda, üç, hatta beş sayfa süren uzun alıntılara da kitabında yer vermektedir (ss. 106-108, 159-160, 121-125). Erhan Afyoncu gibi kalitesini ispatlamış bir akademisyenin bilimsel bir çalışmada özel bir değeri olmayan bir eserden beş sayfaya kadar uzanan aralıksız bir alıntıyı yapmasının mantığını anlamak mümkün gözükmemektedir.

Yazar, yukarıda bahsettiğimiz türden bir özen eksikliğini dipnot göstermede de sergilemektedir. Bu nedenle onun, ifadelerine kaynak olarak gösterdiği bilgiyi, atıfta bulunduğu eserin işaret ettiği sayfasında değil, bir başka sayfasında görmek mümkün olmaktadır. Örneğin yazarın, 102. sayfa 52 numaralı dipnotta atıfta bulunduğu bilgiye kaynak olarak gösterdiği Scholem, "Shabbatai Zevi," s.342'de rastlanmamakta ve bu bilgi 344. sayfada yer almaktadır. Yazar, atıfta bulunduğu bilginin, kaynaktaki sayfasını yanlış gösterme yanında, tek sayfada yer alan bilgi için birden fazla sayfayı da kaynak gösterebilmektedir. Bu bağlamda yazar, örneğin 102. sayfa 53 numaralı dipnottaki bilgiye Scholem, "Shabbatai Zevi," 342-343 sayfalarını kaynak göstermekte, ancak bu bilgiler, sadece 343. sayfada yer almaktadır. Bazen de yazarın atıfta bulunduğu eserin ilgili sayfasında işaret ettiği bilginin tamamını değil, sadece bir kısmını bulmak mümkün olmaktadır. Bu bağlamda yazar, "Sevi'nin kırk kadar inanarıyla birlikte

1665’de Kudüs’e gittiği” ifadesini serdetmekte (s.103) ve buna Scholem, “Shabbatai Zevi,” 343. sayfayı kaynak göstermektedir. Muhtemelen metnin yazımı veya dizgisi safhasında meydana gelen bu tür hataların, eserin yeni baskılarında düzeltilmesi uygun olacaktır.

Yazar, yukarıda işaret ettiğimiz özensiz kaynak kullanımı ve atıf geleneğini kaynakçada da sergilemektedir. Bu bağlamda yazarın atıfta bulunduğu Judaica Ansiklopedisi’nin 12. cildinde yayımlanmış olan “Kiera” maddesi, eserin birinci baskısında iki yazarlı olarak, ikinci baskısında ise bir başka yazarın da katkıda bulunması sebebiyle üç yazarlı olarak “Cecil Roth and Aryeh Shmuelevitz/ Leah Bornstein-Makovetsky (2nd ed.)” şeklinde ifade edilirken, yazarın, kitabın kaynakçasında bu ansiklopedi maddesini sadece Cecil Roth’a ait bir çalışma gibi gösterdiği görülmektedir. Yazar, kaynakçasındaki bu özensizlikle Yaron Ben Naeh adlı yazarın adını ve eserini bibliyografyada Ben Naeh soyadıyla göstermesi gerekirken, soyadının bir parçası olan “Ben” kısmıyla bibliyografyaya girmiş ve yazarın adını “Ben, Yaron-Naeh” şeklinde göstermiştir.

Afyoncu, yukarıda işaret ettiğimiz özensiz yaklaşımıyla çalışmasının anlaşılmasını kolaylaştıracak bir anlatım yerine, doğru yazımları veya Türkçe karşılıkları bulunan çeşitli kelime ve kavramları kaynaklarda gördüğü şekliyle yansıtmış, böylece zaman zaman aynı kelimeyi iki farklı şekilde yazmak yahut aynı şahsı farklı isimlerle zikretmek suretiyle karışıklıklara neden olmuştur. Bu bağlamda yazar, bir yerde Maranos olarak ifade ettiği kelimeyi (s.17), bir başka sayfada, muhtemelen başka bir kaynağın etkisiyle Marrano (s.21), yabancı para birimi olarak geçen ekü kelimesini (s.62), bir başka sayfada ecu (s.125), Taberiye adını (s.63) aynı sayfada yer alan 106 numaralı dipnotta Tiberya, Şabbat kelimesini (s.85), bir başka sayfada İngilizce bir kaynaktan Türkçeye naklettiği alıntıda Sabbath (s.124), şeklen Müslüman olduktan sonra “Aziz Mehmet” adını alan Sabatay Sevi’den aynı sayfa ve aynı paragraf içerisinde bir cümlede “Mehmet Efendi”, bir başka cümlede ise “Aziz Efendi” olarak bahsetmektedir (s.163).

Afyoncu’nun kitabında, yukarıda işaret ettiğimiz türden bazı kavram sorunları yanında Türkçe yazım hatalarının ve anlatım bozukluklarının da olduğu ve bunların, bazen konunun, yazarın anlatmak istediğinden farklı bir biçimde anlaşılmasına neden olduğu görülmektedir. Bu bağlamda;

Sabatay Sevi... Nathan’ın krizinden günler geçtikten sonra bile Mesih olduğunu ifade etmekten imtina etmiş ve bir dizi kriz daha geçirmiştir. (s.102)

şeklindeki tuhaf ifadenin, baş tarafında krizi geçirenin Nathan olduğu anlaşılırken, son kısmında krizi geçirenin Sabatay olduğu anlamı çıkmaktadır. Yazarın, anlatım sorunu nedeniyle kast ettiği farklı anlama gelen türden cümlelerine bir başka örnek olarak kitaptaki şu alıntıyı zikredebiliriz:

Mahmut adında bir şeyh Çanakkale’de bulunuyordu. Şehrin bir yargıcı sıfatıyla şehrin önde gelen Müslüman kişileriyle birlikte Edirne’ye geldi. Şeyh onlara Yahudilerin cüretini anlattı, hahama yaptıklarını anlattı, rüşvet vererek serdarı davalarına nasıl kazandıklarını ve Sabatay’ın kadınlarla olan ilişkilerini anlattı. Ve şeyh devam etti: ‘Ekmek bolluğu yaşarken şimdi ekmeğimiz azaldı. Bu küçük yerdeki Müslümanlar arasında kıtlık var. Alelacele onun yanında toplanan biz Yahudiler, tavuklarımızın yumurtalarının bile azaldığını gördük. (s.133).

Yazarın, bu bozuk anlatımının başında, Müslüman bir şeyh, Sabatay Sevi ve yandaşlarından şikâyet ederken, ifadenin sonunda şeyhin de Yahudi olduğu şeklinde bir anlam çıkmaktadır. Yazarın bu ifadeleri bir başka kaynaktan tırnak içi alıntı şeklinde alması sebebiyle tekrarladığı gerekçe gösterilse bile, bu durum yazarın, böylesi mantıksız bir ifadeyi neden metnine alma ve herhangi bir açıklama yapmadan tekrarlama gereği duyduğunu açıklamamaktadır. Yazarın ifade ve anlatım bozukluklarına son örnek olarak Rycout’un *The History of the Turkish Empire* kitabının 178-180 sayfalarından naklettiği alıntıyı örnek göstermek yeterli olacaktır. Yazar burada

... bu onları bu türde en ufak bir şüphenin ailelerini öldürecek ve halklarından evlerini alacak bir adaleti uygulayacak olan Türkler’e maruz kalabilirlerdi. (s.123)

şeklindeki anlamsız bir ifadeyi nakletmektedir.

Sonuç olarak Erhan Afyoncu tarafından kaleme alınan *Sahte Mesih: Osmanlı Belgeleri Işığında Dönmeliğin Kurucusu Sabatay Sevi ve Yahudiler* adlı çalışmada, yukarıda örneklendirdiğimiz türden birtakım bilgi yanlışları, çelişkiler, yazım ve ifade hataları yer almaktadır. Bu durum, eserin bilimsel hassasiyetler yeterince gözetilmeden aceleyle kaleme alındığı ve ciddi bir kontrolden geçirilmeden yayımlandığı izlenimini vermektedir. Eserin yeni baskısında işaret edilen bu sorunların giderilmesi kitabın bilim alanına daha ciddi bir katkı yapmasına imkân sağlayacaktır.